

**TÜRK
YÖNETİMİNDE
GAYRİ
MÜSLİMLERE
GÖSTERİLEN
TOLERANS**

Prof.Dr.
İsmet KAYAOĞLU

S.Ü.İlahiyat Fakültesi
Öğretim Üyesi.

Hangi din, dil ve ırka mensup olursa olsun, insanların eşit olduğu, XX. yüzyılda insanlığın ulaştığı, müşterek bir mefkuredir. 14 yüzyıl önce gelen İslam Dini insanları yaratılışta eşit kabul ederek, Tanrı önünde ancak takva bakımından ayırım olduğunu ilan etti.

Batı'da eşit ve hür bir toplum olma fikrinin başlangıcı, Magna Carta (Büyük Ferman) adlı belgenin imzalanmasına kadar çıkarılır. İngiltere'de 1215 yılında kral John'a karşı çıkan isyan, kralın ve asillerin, imtiyazlarından vazgeçerek halka birtakım insani haklar vermek suretiyle sonuçlanmıştı. Bunda, 1) Kanunlara başvurmadan hiç bir kimse tutuklanamaz, hapsedilemez, 2) Adalet satılamaz, her yurttaş ondan yararlanır, 3) Zor kullanarak vergi ve para alınamaz hükümleri vardı. Bu Magna Carta İngiltere'de Ortaçağ'da kanun külliyatının başında yer aldı. Burada geçen maddeler ve ilkeler İslam'a ve müslümanlara hiç yabancı değildi. Kur'an-ı Kerim'de ve Peygamberin Veda Hutbesinde insanlığın temel hakları ve hürriyetleri, yaklaşık 5 asır önce insanlara bahşedilmişti.

20. yüzyılda İnsan Hakları ve Temel Hürriyetler'in tanınması, güvence altına alınması için milli düzeyde ve milletlerarası düzeyde birçok kuruluşlar oluşturulmuştur. Bugün bunların başında Birleşmiş Milletler Teşkilatı geliyor. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Cemiyet-i

Akvam (Milletler Cemiyeti) kurulmuştu. Bu cemiyet fonksiyonunu icra edemedi. II. Dünya Savaşı'nın hemen ardından onun yerini alacak Birleşmiş Milletler Teşkilatı kurulmuştur. Amacı, insan hak ve hürriyetlerine saygıyı evrensel olarak yerleştirmektir. Bu teşkilat içinde Uluslararası Adalet Divanı bulunduğu gibi, 1945 yılında İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi diye bilinen 17 maddelik bir beyanname insan haklarını savunmaktadır. Birinci madde: "İnsanlar hukuk itibarıyla eşit olarak doğarlar ve yaşarlar, içtimai imtiyazlar ancak amme menfaatine dayanabilir."Genelde Beyanname'nin maddeleri İslam Dini'nin prensipleriyle uyumludur. Sadece kölelik konusu üzerinde tartışılır ki, İslam Dini çıktığı zaman kölelik vardı ve İslam köleliğin kaldırılması ve insanların hürriyeti yönünde hükümler içermektedir.¹

Bu çerçeve içinde, gayri müslimlerin İslam ve Türk toplumu içinde dini hürriyetlere ve temel haklara sahip olduklarını, çeşitli dönemlerde örnekleriyle göstermek istiyoruz.

Anadolu'nun fethinin hemen arkasında, o günkü toplum içinde, Mevlana'nın müslüman olmayanlara toleransı bugün bile örnek olacak konumdadır. Mevlana, daha çok çevresindeki münevverlere, Yunus Emre'de halk kitlelerine hitap etmişti. Yunus, yetmiş iki millete müsavi gözle bakmayı insanlığın kemali sayıyor; Mevlana ise, "Ayrılık gidiş tarzındadır, yoldaki gerçekte değil. Her peygamberin bir yolu, her erenin bir mesleği var. Fakat değil mi ki hepsi de halkı doğruya ulaştırıyor, birdir. Kafirlik de ululuk ıssı Tanrı'ya aşkıdır, inanç da, bakır da kimyaya kuldur, güneş de." diyordu.

Mevlana bütün insanları sevmiştir. Gayri müslimler onun etrafında toplanmıştı. Bunların birçoğu İslam'ı severek seçmişti. O, rahiplerle görüşmüştü. Hatta Konya'daki Eflatun Manastırı rahibiyle dost olup, geceyi orada geçirdiği olmuştu. Bizans ülkesinden gelen bir Rahip, onun şahsiyetinden etkilenmiş, secde etmişti. Mevlana da ona mukabele ederek secdeye vardı. Ona Tanrı'nın bir değerli varlığı gözüyle bakıyordu.²

Konya'da Mevlana'nın resimlerini yapan Kaloyan adlı bir Rum ressamını biliyoruz. Yine bu ressamın arasında Alaaddin Thrayanos, İslamiyet'i seçmiş ve Mevlana'ya mürid olmuştu.

Selçuklu Türkiye'sinde dini tesamühe başka örnekler verebiliriz:

¹ H.Kazım Kadri, İslam Hukukuna Göre İnsan Hakları, İst. 1949, s.62

² A.Gölpınarlı, Mevlana, Varlık Yay., İst. 1973, s.29,30,79.

II.Kılıçarslan İslam'ın büyük gazilerinden sayıldığı halde, Malatya'daki Süryani Patriği Mihael'e gönderdiği bir mektupta, Bizans'a karşı kazandığı zaferlerin, patriğin duaları sayesinde olduğunu belirtecek kadar geniş bir anlayışa sahip olup, ona dostluk göstermişti.

Öte yandan, II. Gıyaseddin Keyhüsrev evlendiği Gürcü Melikesinin (prensesinin) Konya Sarayına, kendisine mensup papaz ve mukaddes eşya ile gelmesi ve hatta rivayete göre müslüman oluncaya kadar kendisine sarayda bir ibadethane (chappelle) ayrılması Selçuk Türkiyesi'ndeki din hürriyetini gözler önüne serer.

Selçuk sultanlarının huzurunda türlü dinlere mensup alimler arasında dini ve fikri münakaşalar yapılmakta idi.

Anadolu'da müslüman Türkler ile hıristiyan yerliler arasında mevcut ahenk Moğol istilasıyla bozulmamış ve mesela bir ara hükümete kalan Malatya'nın müslüman ve hıristiyan halkı, aralarında sadakat yemini yaparak, müşterek bir idare kurmuşlar ve şehrin patriğini başlarına geçirmişlerdi.³

Moğolların, müslüman olmadan önce Şaman inancında olduğunu ve Gazan Han'ın müslüman olmasından sonra din değiştirdiklerini biliyoruz. Yalnız Moğollar kitle halinde değil, ferdi olarak ihtida etmişlerdir. Böyle olmakla birlikte, Selçuklu kaynakları ve özellikle vakfiyeler, en fazla Türkleşen Orta Anadolu'da Konya ve Kayseri vilayetlerinde mühim bir hıristiyan nüfusun yerleştiğini göstermektedir. O halde, dinde hiçbir zaman zorlama olmamıştır.

Türklerin adaleti uygularken din farkı gözetmedikleri, bütün dinlerin hakim önünde eşit olduğu görülmektedir. Bir misal:

Konya mahkemesinde biri Venedikli, diğeri Konyalı iki tüccar arasında bir ticaret davası vardı. Konyalı tüccar, Venedikliye kumaş ismarlamış, kendisine gönderilmek üzere gemiye yüklemesini istemişti. Venedik'li malları gemiye yüklemiş, lakin gemi Akdeniz'de batmıştı. Venedikli: "Ben Konyalı tüccarın talebini yerine getirdim." diyerek parasını istiyordu. Konyalı ise malları almadığını ileri sürerek bedelini ödemişiyordu. Hakimin kararı şöyle oldu: "Venedikli, Konyalı'nın talebi üzerine malları gemiye yüklemiş, geminin batıp batmaması onun elinde olmadığına göre, talebi yerine getirmekle Konyalı tüccarı borçlandırmıştır. Konyalının bu durumda mal bedelini ödemesi lazımdır." Ümit etmediği bu adilane karar karşısında hayrete düşen Venedikli:

³ O.Turan, Selçuklular ve Türk-İslam Medeniyeti, s.257.

"Bizim de ticaret kanunlarımız vardır ve sizinkinden daha mükemmeldir. Lakin hiçbir Venedikli hakim, bir müslümana karşı Venedikli bir hıristiyanı mahkum etmez. Sizin adaletinize hayran oldum" der.⁴

Ticaret konusunda da gayri müslimler zorlukla karşılaşmamıştır. Mesela: Anadolu Selçukluları zamanında Akdeniz'de Kıbrıs Krallığı ve Venediklilerle anlaşmalar imzalanmıştır. Bu anlaşmalarda Türkiye'deki Latin tüccarın tazminat, devlet sigortası ve diğer hukuki statüleri yer alır. Kıbrıs Kralına yazılan bir mektubun karşılığı olarak, kralın aynı şartları kabul etmesi halinde, Kıbrıslı tacirlerin, mutad gümrük vergisini ödemek kaydıyla Selçuklu ülkesine serbestçe girip çıkmaları, ölümleri halinde mallarının iadesi kabul edildi.⁵

Fatih dönemine geçelim: Fatih'in Rumlara verdiği bir Amannameden söz edilir. Bunda birtakım imtiyazlar vardır. Asıl metin, İstanbul yangınlarından birinde yanmıştır. Ancak doğu ve batı kaynaklarından yararlanan Hammer diyor ki: "Fatih (II. Mehmet) patrik Gennadios'un ruhani sıfatını kabul edip, fetihten önce yürürlükte olan adetlerinin devamını isteyerek, kiliselerin camiye tahvil edilmeyeceğini, izdivac ve defin işlerini Rum kilisesi usulüne göre eskisi gibi yapabileceklerini söyledi."⁶

İstanbul fatihinin bir Rum papazını beyaz bir ata bindirerek ve eline de ölen imparatorun hükümdarlık alameti olan asasını vererek, patrikhane seçilen kiliseye özel törenle göndermesinden doğan bu imtiyazı, kısa bir müddet sonra Ermenilere ve Yahudilere de verdiğini görüyoruz. Eskiden patrikhane imtiyazları, sonraları ekalliyetler ve şimdi de azınlıklar hukuku dediğimiz işte budur.

Osmanlı toprakları çeşitli din ve ırkların bir mozayici durumunda idi. Bunlar arasında bir ahenk kurmak için her birinin dini ve irki özelliklerine riayet etmek lüzumu vardı. Osmanlıların hoşgörü ve iyi yönetimini duyan bazı topluluklar yer değiştirmişlerdi. Mesela 1492'de İspanya'da, son İslam şehri olan Gırnata İspanyolların eline geçtikten sonra, oradan göç etmek zorunda kalan birçok müslüman Arap İstanbul'a geldiği ve getirildiği gibi, bunlarla birlikte birçok Yahudi de geliyordu. Bu konuya biraz sonra döneceğiz. Tarih gösteriyor ki Türkiye'de azınlıklara, tıpkı İsviçre'de olduğu gibi, mahalli ve milli işlerde serbesti verilerek, hükümet onların dillerine, dinlerine yani kili-

⁴ N.Topçu, Büyük Fetih, İst. 1968, s.60.

⁵ C.Alptekin, Selçuklularda İnsani Değerler, "Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları", Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İst. 1992, s.379.

⁶ O.Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mevkuresi Tarihi, İst. 1979, C.I.II., s.527.

selerine ve havralarına, mekteplerine, hastanelerine, medeni hallerine yani evlenme, boşanma, doğum, ölüm gibi işlerine karışmamış hatta bunları Türklerden ve müslümanlardan ayrı yerlerde oturmaya, aynı kıyafette gezme-ye serbest bırakmış, orduya ve hükümet işlerine sokmamıştır. Milli ve dini işlerinde tamamen serbest kalmışlardır.

Yahudilere karşı, Hıristiyan Bizans ve Avrupa'da sık sık görülen takip ve zulümlere Osmanlı yönetiminde rastlanmaz. Yahudiler'in sermayedar ve tabip olarak Saray ile münasebetleri, diğer kavimlere nazaran daha ileri mevkidedir. Ticaretle de tam bir serbestiyeye sahiptirler.

İspanya'da XV. yüzyılın sonlarında müslümanlar ve yahudiler engizisyona uğramışlardır. Kanuni onlara göç etmek için yardımcı olmuştur. Hatta Osmanlılar, Endülüs müslümanlarını Kuzey Afrika'ya nakledeken Yahudileri himaye ve memleketlerine nakletmişlerdir. Tıp alanında mahir olan Museviler içinde Tabip Yakup, Fatih'in iltifatına nail olmuştur. Musevi hekimler II.Bayezid ve Yavuz zamanlarında da etkin durumlarını korudular.

Yahudilere karşı bu şefkat o dereceye vardı ki, Kanuni Sultan Süleyman, Papa'ya gönderdiği bir fermanla, Yahudiler'in serbest bırakılmasını ve Türkiye'ye iadesini istedi. Bu arada, Hıristiyan ismi alarak isimlerini, kimliklerini ve dinlerini gizleyen Maron Yahudileri, Osmanlı Devleti'ne sığınınca Musevi hüviyetlerini açığa vurmakta bir mahzur görmediler. Bunlar arasında Nasi adlı biri, Kanuni'nin dikkatini ve sempatisini çekmişti. Avrupa hakkında bilgisi olduğundan padişaha bilgi verdi. Ayrıca zeki olan Yasef Nasi, "Frenk Beyi" ünvanını almıştır.⁷

Tarihte hemen her memlekette zulüm gören Yahudiler, Türklerin Orta ve Yeniçağlarda kendilerini himaye ettiklerini biliyor ve bunu belirtiyorlardı. Osmanlı topraklarında görev yapan veya uzun süre kalan yabancıların din ve vicdan özgürlüğü konusundaki hatırat ve raporlarını okumak çok ilginçtir.

1873 tarihli bir raporda, "Din ve vicdan hürriyetinin ana prensipler olarak ülkede kabul edildiğini, din konusunda müslüman zihniyetinin İngiltere ve Amerika'da olduğu gibi davrandığını; her milletten çocuğun gidebileceği okullar açıldığını; Hıristiyanların çalışma hayatında dilediklerince güçlendiklerini; aynı toleransın Hıristiyan Kilisesi'nde de görüldüğünü; İstanbul'daki Rum Patriğinin varlığına rağmen Bulgar Kilisesi'nin kurulmasının buna örnek olduğunu; Protestan toplulukların örgütlendiklerini; dini kitapların basılıp çe-

⁷ O.Turan, A.g.e., s.532,33.

şitli dillere çevrildiği" görülür.⁸ Yine aynı raporda, "Son zamanlarda misyonerlerin ve İncil'e bağlı toplulukların çok etkili olarak bu bölgede çalıştıkları, Türklerin düşünce ve vicdan hürriyetinin dine gerçek saygı ile bağdaştığına inandıkları için daha toleranslı oldukları, İncil dahil kutsal metinlerin her yerde okunduğu, idari ve hukuki anlaşmaların metnine de geçen bu kuralların, Osmanlı Devleti'ni ve Avrupa hükümetlerini bağladığı, ama her iki tarafın da buna tam olarak uymadıklarını, baskı yerine dostça davranmanın daha iyi sonuç vereceği, mahkemelerde Hıristiyan şahitliğinin kabul edilmesinin bunun en güzel örneklerinden olduğu" belirtilmektedir.

Yine Hollandalı bir gayri müslim, Abdülhamid'e verdiği 1895 tarihli bir raporda şunları diyor: "Şer-i Şerifte ve dolayısıyla Osmanlı Hukukunda, birçok hukuki hükümler vardır ki, bazıları pek yakın bir zamanda Avrupa'ya girebilmiş ve daha birçok insani hükümler vardır ki, asrımızdan sonra girecektir. Bu iddiamıza delil olmak üzere, insana ve hukuka saygının ifadesi olan şu hükümleri sayabiliriz: Ehli hayvanların himaye ve korunması; mahkemelerde davaların meccanen görülmesi: evli bir kadının kocasına müracaat etmeden tasarrufunda bulunan mal varlığını istediği gibi idare etmesi; müslümanların ve gayri müslimlerin kanun önünde eşitliği; sorgulamalarda sanıklardan ikrar ve itiraf gibi beyanlar almak için işkence icrasının kesinlikle yasak oluşu ve benzeri hükümler."⁹

Tanzimat'ın ilanından (1839) sonra Osmanlı Devleti'ndeki cemaatler hukuki ve idari bakımdan birçok haklar kazandıkları gibi, işlerini yürütmek için nizamnameler hazırladılar. Rum, Protestan, Ermeni, Gregoryan ve Yahudi nizamnameleri bunlara örnektir.

1876 Anayasasıyla (Kanun-i Esası da kamu hukuku alanında sağlanan ve müslümanlarla her yönden eşitliğe dayanan haklar onları memnun etmedi. Kendi milli devletlerini kurmak isteyen bu grupları birleştirmek için devlet, Osmanlılık politikasına sarıldı. Fakat bu idealin de o günkü siyasi ortam ve istekler karşısında gerçekleşmesi mümkün olmadı.

Büyük devletler Osmanlı toplumu içindeki azınlıkları her fırsatta kıskırtarak, onların müslümanlarla eşit olmadığını ileri sürdüler. Gayri müslimler de eşitlik ilkesini her alanda benimsemeye yanaşmadılar. Eski

⁸ İngiliz Konsolos (Belgrad'da) Longworth'un 1873 Tarihli Raporu, Alman Dışişleri Arşivi, A.A.İ.A. Bq 47, XIII, no:76, İn: G.Bozkurt, Osmanlı Devleti ve Gayri Müslimler, "Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları", c.II., s.300.

⁹ Başbakanlık Arşivi, YEE, 14-1540, s.18.

haklarını ve imtiyazlarını sürdürmekten yanaydılar. Üstelik yeni yasalarla getirilen ve yüzyıllarca içinde yaşadıkları müslüman topluluk tarafından yerine getirilmekte olan görevleri paylaşmak istemediler. Geleneksel toleranslı Osmanlı politikası sayesinde yüzlerce yıl dinlerini, kültürlerini, dini hukuklarını, teokratik Osmanlı Devleti'nde, hemen hiçbir engelle karşılaşmadan korumuş olan bu gruplar, hiçbir ödün vermediler. Her fırsatta Osmanlı Devleti'ni, büyük devlet temsilcilerine şikayet ettiler. Böyle olunca Osmanlı Devleti'nin iyi niyet ve ciddiyetle giriştiği reform hareketleri amacına ulaşmadı.

Öte yandan, hiçbir zaman Osmanlı Devleti gayri müslimleri bir pota içinde eritme politikası gütmeydi. Gayri müslimler devletin dayandığı hukuk sistemi ve devrin şartları içerisinde, toleranslı bir yönetim altında yaşadılar.